

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 371–055.2(09) (477.52)“185/192”

ОКСАНА КЛОЧКО

klochko81@ukr.net
аспірантка

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка,
м. Суми, вул. Роменська, 87

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ В СУМЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Встановлено, що бурхливий розвиток промисловості та соціально-культурні перетворення в Сумщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. потребували збільшення частки освіченого населення, в тому числі жіночого. Вказано на певну динаміку процесу заснування жіночих гімназій у регіоні: в період 1870–1914 рр. тут було засновано тринадцять таких навчальних закладів – державних і приватних. Встановлено, що матеріальне забезпечення державних гімназій було доволі скрутним, проте завдяки земствам, представникам місцевих громад і меценатам основні потреби закладів були забезпечені. Приватна благодійна ініціатива мала велике значення для вирішення фінансово-господарських питань жіночих гімназій. Серед благодійників в Сумському регіоні особливе місце належить родинам Харитоненків і Терещенків, котрі виділяли значні кошти на побудову приміщень для гімназій та їх утримання.

Ключові слова: жіноча гімназія, Сумщина, приватна ініціатива, доброчинність, громадськість.

ОКСАНА КЛОЧКО

аспірантка

Сумский государственный педагогический университет имени А. С. Макаренко,
г. Сумы, ул. Роменская, 87

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЖЕНСКОГО ГИМНАЗИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА СУМЩИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА ХІХ – НАЧАЛО ХХ ВЕКА)

Установлено, что экономическое развитие и социально-культурные преобразования на Сумщине во второй половине ХІХ – в начале ХХ века привели к необходимости увеличения доли образованного населения, в том числе женского. Показана определенная динамика процесса создания женских гимназий в регионе: в период 1870–1914 гг. здесь было открыто тринадцать указанных учебных заведений – государственных и частных. Определено, что материальное обеспечение государственных гимназий было недостаточным, однако благодаря земствам, представителям городских сообществ и меценатам основные потребности учреждений были удовлетворены. Проанализирована частная благотворительная инициатива в решении финансово-хозяйственных вопросов женских гимназий. Среди меценатов в Сумском регионе особое место занимают семьи Харитоненко и Терещенко, которые выделяли значительные средства на строительство помещений для гимназий и на их содержание.

Ключевые слова: женская гимназия, Сумщина, частная инициатива, благотворительность, общественность.

OXSANA KLOCHKO

postgraduate student
Sumy State A.S.Makarenko Pedagogical University,
Sumy, Romenska 87 Street

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF HIGH SCHOOLS FOR GIRLS IN SUMY REGION (THE END OF 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

The article is devoted to the problem of determination of the development of high schools for girls in Sumy region in the second half of 19th – beginning of 20th centuries. It has been defined that rapid development of industry, social and cultural reforming in the region led to the necessity of increased number of educated citizens, including women. The dynamic process of the foundation of female high schools has been elicited: during 1870–1914 there were 13 schools of this type. The equipment of state schools was insufficient. But due to the community and sponsors main needs of these establishments were provided. It has been found out that the main aim of educational and studying process at high schools girls of the region was to bring up the qualities of a housewife, mother, wife, what confirm conservative status of female's high school education. However, the certificate of a tutor or mentor gave the opportunity to work at pedagogical sphere. It was a progressive phenomenon at that period, which expands women's opportunity for self-realization in modern social life.

Keywords: high school for girls in Sumy region, private initiative, charity, civic consciousness.

Процеси реформування, які тривають в сучасній системі освіти України, призвели до появи нових типів середніх навчальних закладів (ліцеїв, колегіумів, гімназій). Наразі спостерігається певна тенденція щодо відродження ідеї роздільного навчання (наприклад, Львівська українська приватна гімназія (з 1991 р.), приватна спеціалізована ЗОШ I–III ступенів «Школа шляхетних дівчаток» «Леді» в м. Боярка Київської обл. (з 2000 р.), «Кадетський корпус» в м. Суми (з 2011 р.) тощо).

Вказані заклади посідають своє місце в структурі вітчизняних навчальних установ і є складовою освітньої системи України. Проте, з огляду на забезпечення гендерної рівності (Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р.), виникають певні сумніви щодо доцільності існування вищезазначених навчальних закладів в сучасній системі освіти.

Відповідно вивчення історичного досвіду діяльності навчальних закладів з роздільним навчанням з огляду на означену суперечність сприятиме розумінню завдань, що нині стоять перед українським суспільством. Важливим, на нашу думку, видається дослідження цього питання з урахуванням регіональної складової. У цьому контексті певний науковий інтерес становить проблема заснування і діяльності жіночих гімназій в Сумщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

О. Бабіна, Л. Клевака, І. Лисенко, М. Рижкова, Л. Смоляр, Т. Тронько й інші сучасні науковці вивчали окремі проблеми заснування та навчально-виховної діяльності жіночих гімназій в Україні, зокрема й в Сумщині. Деякі аспекти діяльності окремих жіночих закладів освіти в Сумському регіоні в в XIX–XX ст. висвітлені в статтях Г. Воробйової, В. Луценка, М. Рисіної, А. Сбруєвої.

Так, організаційні засади діяльності жіночих гімназій Сумщини аналізувала Г. Воробйова [19]. У спільному науковому доробку А. Сбруєвої та М. Рисіної увага приділяється змістовому наповненню навчально-виховного процесу в жіночих гімназіях [28]. На думку В. Луценка [23] і Т. Тронько [30], які вивчали фінансовий стан деяких жіночих гімназійних установ Сумщини, тягар матеріального забезпечення лягав на земські і міські установи, меценатів.

Отже, питання заснування та діяльності жіночих гімназій в Сумщині було предметом дослідження вітчизняних науковців. Проте ця проблема не була достатньо повно висвітлена в роботах вищезазначених авторів, а тому потребує подальшого вивчення, передусім шляхом узагальнення і систематизації архівно-джерельної бази, представленої матеріалами Державного архіву Сумської області (ДАСО).

Метою статті є дослідження розвитку мережі жіночих гімназійних закладів в Сумщині в другій половині XIX – на початку XX ст.

Уважне вивчення наукового доробку дослідників дає змогу стверджувати, що визначальним фактором створення середніх навчальних закладів для жінок (гімназій) на теренах Російської імперії, до складу якої входила Сумщина, став запит громадськості на необхідність реформування системи жіночої освіти. Так, Сумський комітет поширення в народі грамотності стверджував, що жінці освіта потрібна не лише як господині та матері, а і як робітниці [28, с. 78].

Окрім цього, бурхливий розвиток промисловості та соціально-культурні перетворення як в тодішній державі, так і в окремих регіонах і громадах, потребували збільшення частки освіченого населення, суспільство поступово приходить до розуміння того, що жінка може і має бути активним учасником цих процесів.

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

У Сумщині, територія якої в середині XIX – на початку XX ст. входила до Курської (Путивльський повіт), Полтавської (Роменський повіт), Харківської (Лебединський, Охтирський, Сумський повіти) і Чернігівської (Глухівський, Конотопський, Кролевецький повіти) губерній, процес заснування жіночих гімназій і прогімназій проходив доволі динамічно, про що свідчать дані, наведені в таблиці 1 [29, с. 6–88].

Таблиця 1

Заснування жіночих гімназій в Сумщині в другій половині XIX – на початку XX століття

<i>Назва жіночої гімназії</i>	<i>Рік заснування</i>
Перша Сумська гімназія	1863 р. – училище II розряду 1870 р. – прогімназія 1873 р. – гімназія
Глухівська жіноча гімназія	1865 р. – прогімназія 1894 р. – гімназія
Роменська жіноча гімназія	1867 р. – училище II розряду 1877 р. – гімназія
Лебединська гімназія	1870 р. – прогімназія 1903 р. – гімназія
Охтирська гімназія	1875 р. – прогімназія, 1902 р. – гімназія
Кролевецька гімназія	1875 р. – прогімназія 1907 р. – гімназія
Путивльська жіноча гімназія	1881 р. – прогімназія 1907 р. – гімназія
Конотопська гімназія	1898 р. – прогімназія 1908 р. – гімназія
Друга Сумська гімназія	1903 р. – прогімназія 1907 р. – гімназія
Конотопська приватна жіноча гімназія Олени Журид	1906 р. – училище II розряду 1908 р. – училище I розряду 1912 р. – прогімназія 1914 р. – гімназія
Роменська приватна жіноча гімназія Олександри Жилової	1912 р. – гімназія
Білопільська гімназія	1905 р. – прогімназія 1912 р. – гімназія
Шосткінське товариство освіти	1914 р. – гімназія

Зазначимо, що навчально-виховний процес в жіночих гімназіях регулювався урядовими документами, головним з яких було «Положення про жіночі гімназії», затверджене 24 травня 1870 р. Згідно з ним обов'язковими навчальними предметами в жіночих гімназіях визначалися закон Божий, арифметика з основами геометрії, російська мова, географія, чистописання (каліграфія), історія, космографія, природнича історія, гігієна, рукоділля. Необов'язковими дисциплінами були німецька та французька мови, малювання, музика і спів, танці. У педагогічному класі учениці вивчали педагогіку, дидактику, здійснювалась педагогічна практика [26, с. 6–7, 30–34].

У фонді Роменської жіночої гімназії ДАСО зберігаються протоколи засідань комісії з питань організації надзору за поведінкою учениць. В одному з них серед цілей шкільного виховання визначається релігійне та патріотичне виховання [14, арк. 37зв.]. На думку О. Бабіної [17], означений характер навчання в гімназіях привчав до покори і дотримання докорінних основ громадського ладу. Погоджуємось із думкою авторки про вплив на діяльність жіночих гімназій русифікаторської політики уряду, яка відкидала можливість навчання рідною мовою та вбачала в цьому небезпеку для самодержавства.

Важливого значення у навчально-виховному процесі набувало моральне виховання. Дівчаткам заборонялось відвідувати ресторани, кафе, носити взуття на високих підборах; вони повинні були мати скромні зачіски і головні убори тощо. В одному з протоколів засідань опікунської ради Роменської гімназії (№ 1 від 26 січня 1883 р.) дізнаємось про прийняте рішення щодо виключення з

бібліотечного фонду, яким користуються учениці, книги Майна Ріда «Квартеронка» за яскраво зображені любовні сцени [13, арк. 21].

Відомо, що підручників і художніх книг українською мовою в бібліотеках жіночих гімназій не було, чому великою мірою сприяла дія Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.) про заборону друкування літератури українською мовою, проведення лекційних читань, театральних постанов тощо.

М. Богачевська-Хом'як зазначає, що питання жіночої освіти тісно перепліталось з політикою. Середня освіта з обов'язковою російською мовою не сприяла вихованню в українських жінках почуттів самодостатності і національної самосвідомості [18, с. 44–45].

Незважаючи на перепони, вчителі та учениці гімназій намагались вносити елементи національної культури в навчально-виховний процес. Приміром, попечитель Київського учбового округу зробив зауваження адміністрації Роменської жіночої гімназії про недопустимість розміщення на стінах навчальних класів та актовій залі портретів Володимира Короленка, Миколи Лисенка, Тараса Шевченка, які, на відміну від інших портретів, «прикрашаються вишитими полотенцями і зеленню» [15, арк. 126]. Також знаходимо відомості про збір пожертв на пам'ятник Т. Шевченку в Києві, ініційований в 1912 р. земством Полтавщини [16, арк. 20].

Заслугує на увагу методика викладання навчальних предметів в гімназії. Наприклад, у листі попечителя Київського учбового округу до керівників навчальних закладів наголошувалось, що «навчання та виховання повинні йти поряд, а сухе формалізоване відношення до викладацької справи не може дати позитивний результат, оскільки не розвиває в учнів необхідної любові до знань. Заняття має проходити так, щоб до нього були залучені всі учні класу, а не лише ті, кого запитують. Викладач повинен робити загальні висновки, проводити порівняння та давати характеристики, ставити запитання «чому», «навіщо» [9, арк. 120].

Варто відзначити, що велика увага в навчально-виховному процесі жіночих гімназій приділялась фізичному та краєзнавчому розвитку учениць. Значалось, що введення різних фізичних вправ стане корисним для підтримки нервової системи дівчат, запасу енергії, додасть впевненості в собі. Корисними вважалися весняні прогулянки місцевістю з хоровим співом, музикою, заохочувалась участь в цих прогулянках батьків учениць і родин вчителів. Влітку пропонувалось плавання, катання на човнах; а взимку рекомендувалися дальні поїздки видатними місцями імперії з метою ознайомлення з історичними пам'ятками [10, арк. 1–2].

Важливого значення надавалось проведенню літературно-музичних вечорів, що були приурочені до певних свят і подій. Так, у Конотопській жіночій гімназії такі заходи проводилися на честь Миколи Гоголя, Тараса Шевченка й ін. [6, арк. 1, 47–48зв., 50зв.].

За поведінкою вихованок на уроках і після занять стежили класні наглядачки (дами). До їх обов'язків входило також відвідування гімназисток на квартирах. Поведінка вихованок у жіночих гімназіях була загалом задовільною, хоча й були незначні порушення: пропуски уроків, запізнення, неухважність на уроках тощо [12, арк. 1–3].

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що навчально-виховний процес у жіночих гімназіях мав кілька напрямів: розумовий, естетичний, релігійний, фізичний. Жіноча гімназія була переважно консервативною установою, яка виховувала дівчат в духовно-релігійному дусі через навчальні предмети, позакласні заходи і практично цілодобовий нагляд.

Розглянемо наступний напрям вивчення діяльності жіночих гімназій – джерела їх фінансування. Треба зазначити, що фінансування гімназій було покладено на батьків учениць (оплата за навчання), міську казну та державне казначейство. Однак великою мірою їх існування ставало можливим завдяки ініціативі громад та їх окремих представників. Завдяки благодійній приватній ініціативі (зокрема, родини підприємців Харитоненків і Терещенків, священник О. Степурський, генерал-майор В. Карпов й ін.) гімназії Сумщини отримували ділянки під забудову приміщень або їм жертвувались мастки з цією ж метою, створювались стипендіальні фонди для незаможних учениць тощо.

Відомо, що Лебединська прогімназія спочатку розташовувалася в будинках Федора Ільченка – управляючого маєтком Михайлівка поміщиків Іваненка та Капніста. У 1878 р. в селянина Гната Руденка було придбано земельну ділянку для спорудження будинку прогімназії, на впорядкування її приміщень міська дума виділила 2 тис. рублів [25, с. 23].

Мешканці м. Суми ще з 1858 р. робили щорічні внески 350 руб. для заснування жіночого училища (пізніше гімназії). А. Воронцов зазначає, що містяни були зацікавлені в тому, щоби давати своїм донькам освіту, рівну чоловічій. Училище 2-го розряду було відкрите в місті у 1864 р. (в деяких джерелах вказується 1863 р. – О. К.) і мало почесного попечителя, що зобов'язувався кожного року

жертвувати 400 руб. на його утримання. У цьому навчальному закладі навчались доньки купців, міщан, цехових, оплата становила 15 руб. в рік, сироти навчалися безкоштовно [20, с. 73–76].

Велика роль у фінансуванні жіночих гімназій в Сумах належала Харитоненкам. За даними В. Луценка, ця родина благодійників щорічно виділяли на потреби жіночих гімназій міста від 1 до 3 тис. рублів [23, с. 55].

У 1877 р. жіночій і чоловічій гімназіям в Сумах зробив пожертву 7150 руб. генерал-майор В. Карпов. Стипендії, у розмірі відсотків з цієї суми, виплачувалися найбільш бідним учням [27, с. 764].

У «Журналі Міністерства народної освіти» за 1883 р. міститься положення про стипендію імені Анни Степурської в Сумській жіночій гімназії, яку заснував священик О. Степурський, пожертвувавши для цього 2 тис. рублів [24, с. 27–28].

На кошти М. Терещенка було споруджено мармуровий навчальний корпус Глухівської жіночої гімназії, витрати на будівництво якого перевищили спочатку надану суму на 18 тис. рублів. Крім того, 60 тис. руб. меценат поклав у недоторканий фонд, з якого щорічно поступали відсотки на утримання навчального закладу [22, с. 50–55]. Також підприємець пожертвував присадибну ділянку для жіночої прогімназії в Кролевіці, що була відкрита в 1875 р. На її утримання щорічно місто виділяло 3 тис. рублів. Вже в 1905 р. земство побудувало нову будівлю для навчального закладу, витративши 59 тис. руб. з міської казни [21, с. 25]. Для створення жіночого середнього навчального закладу в Ромнах мешканці міста зібрали 907 руб., міська дума надала 500 руб., земство – 300 рублів [30, с. 98].

Незважаючи на суттєву фінансову допомогу, матеріальний стан гімназій і прогімназій не завжди був задовільним. Часто серед проблем, які вирішували адміністрації навчальних закладів, була необхідність розширення приміщень, в деяких закладах не існувало фізичного кабінету, класні кімнати не відповідали кількості дівчаток, не мали пансіону для приїжджих дітей тощо [1, арк. 26зв.].

Хоча громадськість брала активну участь у фінансуванні жіночих гімназій і прогімназій, це не завжди могло задовольнити всі матеріальні потреби цих закладів.

Гімназійна освіта продовжувала розвиватись в Сумщині, незважаючи на матеріальні труднощі: реорганізовувались прогімназії, створювались нові гімназії, збільшувалась кількість класів та учениць. Про неухильне зростання кількості гімназисток свідчать наступні статистичні дані: в Роменській гімназії в 1877–1878 н. р. навчалось 228 учениць [8, арк. 12зв.], а в 1903–1904 н. р. – вже 648 дівчат [11, арк. 9]; Путивльська прогімназія на початку свого існування налічувала близько 190 дітей, у 1911 р. дівчаток, що здобували середню та фахову (педагогічну) освіту, було вже 371 [29, с. 71]; у Глухівській гімназії в 1897 р. навчалось 217, в 1911 р. – вже 342 учениць [29, с. 23]. У 1910 р. Конотопська гімназія із 78 жіночих гімназій Київського учбового округу за кількістю учениць посідала 7 місце [2, арк. 20].

Неабиякий попит на жіночу гімназійну освіту призвів до появи приватних гімназій. Деякі дослідники (зокрема, Т. Грищенко і Л. Смоляр) вважають, що через високу плату за навчання і суттєву матеріальну підтримку меценатів у приватних середніх навчальних закладах була краща матеріальна база, більш кваліфіковані викладачі, які надавали кращу підготовку гімназисткам.

В архівних документах є посилання на існування приватної жіночої гімназії Шосткінського товариства освіти (1914 р.). Відомо, що Конотопська державна і Шосткінська приватна гімназії вели листування стосовно переведення учениць з одного навчального закладу в інший [3, арк. 29; 4, арк. 30]. Крім цього, в Конотопі діяла приватна гімназія О. Журид, учениці якої склали іспити за 7 класів навчання в Конотопській жіночій гімназії. В гімназії О. Журид на момент заснування навчалось 48 осіб, а заняття відбувались у власному будинку дворянки [2, арк. 20]. У 1912 р. в Ромнах було відкрито приватну жіночу гімназію О. Жилової.

Таким чином, ретельне опрацювання регіональних архівних джерел дає змогу зробити висновок про певну динаміку розвитку жіночої гімназійної освіти в Сумщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Матеріальне забезпечення жіночих державних гімназій було загалом скрутним, проте завдяки фінансовій участі місцевих земств і меценатів їхні основні потреби були забезпечені. Фінансовий стан приватних гімназій був кращим за рахунок більшої плати за навчання.

Навчально-виховний процес в жіночих гімназіях Сумського регіону відображав шовіністичну політику російського самодержавства, яке не визнавало права українського народу на самовизначення, вільне вивчення рідної мови. В дівчатках виховували якості господині, покірної дружини, матері, що по суті підтверджує консервативний характер жіночої гімназійної освіти. Разом з тим отримання атестатів домашньої вчительки або наставниці давало можливість дівчатам

спробувати себе в педагогічній професії, що в той час було прогресивним чинником, який розширював можливості реалізації жінки в суспільному житті громади, держави.

Подальше вивчення досвіду створення і діяльності жіночих гімназійних закладів у XIX–XX ст. в Сумському регіоні, що має глибокі освітні традиції, сприятиме зростанню знань про проблеми і здобутки вітчизняної жіночої освіти в минулому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р–500. – Оп. 1. – Спр. 2. – 27 арк.
2. ДАСО. – Ф. Р–819. – Оп. 1. – Спр. 3. – 28 арк.
3. ДАСО. – Ф. Р–819. – Оп. 1. – Спр. 10. – 50 арк.
4. ДАСО. – Ф. Р–819. – Оп. 1. – Спр. 13. – 39 арк.
5. ДАСО. – Ф. Р–819. – Оп. 1. – Спр. 16. – 165 арк.
6. ДАСО. – Ф. Р–819. – Оп. 1. – Спр. 87. – 95 арк.
7. ДАСО. – Ф. Р–819. – Оп. 1. – Спр. 92. – 58 арк.
8. ДАСО. – Ф. Р–1004. – Оп. 1. – Спр. 3. – 67 арк.
9. ДАСО. – Ф. Р–1004. – Оп. 1. – Спр. 52. – 168 арк.
10. ДАСО. – Ф. Р–1004. – Оп. 1. – Спр. 54. – 5 арк.
11. ДАСО. – Ф. Р–1004. – Оп. 1. – Спр. 55. – 67 арк.
12. ДАСО. – Ф. Р–1004. – Оп. 1. – Спр. 57. – 3 арк.
13. ДАСО. – Ф. Р–1004. – Оп. 1. – Спр. 59. – 56 арк.
14. ДАСО. – Ф. Р–1004. – Оп. 1. – Спр. 117. – 62 арк.
15. ДАСО. – Ф. Р–1004. – Оп. 1. – Спр. 331. – 130 арк.
16. ДАСО. – Ф. Р–1004. – Оп. 1. – Спр. 414. – 26 арк.
17. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. І. Бабіна. – К., 2000. – 20 с.
18. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
19. Воробйова Г. П. Розвиток жіночої освіти на Сумщині в XIX – на початку XX століття / Г. П. Воробйова // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. праць. Вип. XII; за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов'янськ: Вид. центр СДПІ, 2004. – С. 17–24.
20. Воронцов А. Матеріали для історії і статистики учебных заведений Министерства народного просвещения. Учебные заведения в г. Сумы / А. Воронцов. – СПб.: Типография Ф. С. Сущинского, 1865. – 91 с.
21. Гурьев А. Д. История города Кролевец / А. Д. Гурьев. – Кролевец: Типография А. Ш. Левина, 1914. – 35 с.
22. Жукова С. П. Благодійницька діяльність родини Терещенків у культурно-освітній справі Глухова / С. П. Жукова // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини (Матеріали першої науково-практичної конференції 18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 50–55.
23. Луценко В. П. Из истории среднего женского образования на Сумщине в начале XX века / В. П. Луценко // Матеріали 5-ї Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (ч. 2: Історія). – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – С. 52–57.
24. Положение о стипендии имени Анны Александровны Степурской при Сумской женской гимназии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – № 6. (Ч. 227). – 442 с.
25. Рожевецкий Н. П. Матеріали к истории г. Лебедина (Лебедин в 1860-е годы) / Н. П. Рожевецкий. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 64 с.
26. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870 г. с изменениями и дополнениями. – СПб.: Типография М. А. Хана, 1884. – 345 с.
27. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Том седьмой. 1877–1881 годы. – СПб., 1883. – 2294 с.
28. Сбруева А. Розвиток жіночої освіти на Сумщині в XIX – на початку XX століття / А. Сбруева, М. Рисіна // Матеріали II Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (ч. 1: Історія). – Суми, 1994. – С. 75–79.
29. Список учебных заведений Ведомства Министерства Народного Просвещения (кроме начальных) по городам и селениям к 1-му января 1911 г. – СПб., 1911. – С. 6–88.
30. Тронько Т. В. Жіночі навчальні заклади Сумщини в другій половині XIX століття / Т. В. Тронько // Матеріали 5-ї Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (ч. 2: Історія). – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – С. 97–100.

REFERENCES

1. *Derzhavnyi arkhiv Sumskoyi oblasti* (DASO) – F.R–500 – Op. 1. – Spr. 2. – 27 p.
2. *DASO*. – F. R–819 – Op. 1. – Spr. 3, 28 p.

3. *DASO.* – F. R–819 – Op. 1. – Spr. 10, 50 p.
4. *DASO.* – F. R–819 – Op. 1. – Spr. 13, 39 p.
5. *DASO.* – F. R–819 – Op. 1. – Spr. 16, 165 p.
6. *DASO.* – F. R–819 – Op. 1. – Spr. 87, 95 p.
7. *DASO.* – F. R–819 – Op. 1. – Spr. 92, 58 p.
8. *DASO.* – F. R–1004 – Op. 1. – Spr. 3, 67 p.
9. *DASO.* – F. R–1004 – Op. 1. – Spr. 52, 168 p.
10. *DASO.* – F. R–1004 – Op. 1. – Spr. 54, 5 p.
11. *DASO.* – F. R–1004 – Op. 1. – Spr. 55, 67 p.
12. *DASO.* – F. R–1004 – Op. 1. – Spr. 57, 3 p.
13. *DASO.* – F. R–1004 – Op. 1. – Spr. 59, 56 p.
14. *DASO.* – F. R–1004 – Op. 1. – Spr. 117, 62 p.
15. *DASO.* – F. R–1004 – Op. 1. – Spr. 331, 130 p.
16. *DASO.* – F. R–1004 – Op. 1. – Spr. 414, 26 p.
17. Babina O. I. *Stanovlennia ta rozvytok himnaziynoi osvity v Ukraini (v kintsi XIX – na pochatku XX stolittia)*: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 [Formation and development of gymnasium education in Ukraine (in XIX-XX centuries)], Kyiv, 2000, 20 p.
18. Bohachevska-Khomiak M. *Bilym po bilomu. Zhinky v hromadskomu zhytti Ukrainy 1884–1939* [White on white. Women in social life of Ukraine], Kyiv: Lybid, 1995, 424 p.
19. Vorobiova H. P. *Rozvytok zhinochoi osvity na Sumshchyni v XIX – na pochatku XX stolittia* [Development of female school education in Sumy region in 19th – early 20th century]. *Humanizatsia navchalno-vykhovnoho protsesu: zbirnyk naukovykh prats*, Slaviansk, 2004, Vol. XII, pp. 17–24.
20. Vorontsov A. *Materialy dlia istorii i statistiki uchebnykh zavedenii Ministerstva narodnogo prosveshchenia. Uchebnye zavedenia v g. Sumy* [Materials for the history and statistics of the educational institutions of the Ministry of national education. Educational establishments in Sumy], Sankt-Peterburg: Printing house of F. S. Sushchinskii, 1865, 91 p.
21. Guriev A. D. *Istoriia goroda Krolevtsa* [The history of Krolevets city]. Krolevets: Printing house of A. S. Levine, 1914, 35 p.
22. Zhukova S. P. *Blahodiinytska diialnist rodyny Tereshchenkiv u kulturno-osvitnii spravi Glukhova* [Charity of Tereshchenko family in cultural educational business of Glukhov], *Zberezhennia istoryko-kulturnykh nadban Hlukhivshchyny. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii*, Gluhiv, 2002, pp. 50–55.
23. Lutsenko V. P. *Iz istorii srednego zhenskogo obrazovaniia na Sumshchine v nachale XX veka* [From the history of female secondary education in Sumy region in the early 20th century], *Materialy piatoi Sumskoi oblasnoi naukovoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii (ch.2, Istoriia)*, Sumy: Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, 2003, pp. 52–57.
24. *Polozhenie o stipendii imeni Anny Aleksandrovnny Stepurskoy pry Sumskoy zhenskoy hymnazii* [The scholarship Named after Anna Samburska in Sumy high school for girls], *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, 1883, № 6 (Chast 227), 442 p.
25. Rozhevetskii N. P. *Materialy k istorii g. Lebedina (v 1860-e gody)* [Materials of the history of Lebedyn city (1860)], Kharkiv, 2007, 64 p.
26. Rodevich M. *Sbornik deistvuiushchikh postanovlenii i rasporyazhenii po zhenskim gimnaziiam i progimnaziiam Ministerstva narodnogo prosveshcheniia za 1870 g. s izmeneniiami i dopolneniiami* [Collection of working regulations and directives for high school and colleges for girls of the Ministry of Public Education (1870): with changes and additions]. Sankt-Peterburg: Printing house of M. A. Khana, 1884, 345 p.
27. *Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniia. Tom sedmoy. 1877–1881 gody* [Collection of regulations of the Ministry of Education], Sankt-Peterburg, 1883, 2294 p.
28. Sbruevia A., Rysina M. *Rozvytok zhinochoi osvity na Sumshchyni v XIX – na pochatku XX stolittia* [Development of female school education in Sumy region in the 19th – early 20th century]. *Materialy II Sumskoi oblasnoi naukovoi istorychno-kraieznavchoi konferentsii (ch. 1, Istoriia)*, Sumy, 1994, pp. 75–79.
29. Tronko T. V. *Zhinochi navchalni zaklady Sumshchyny v druhii polovyni XIX stolittia* [Educational institutions for girls in Sumy region (end of 19th century)], *Materialy piatoi Sumskoi oblasnoi naukovoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii (ch. 2, Istoriia)*, Sumy: Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, 2003, pp. 97–100.
30. *Spisok uchebnykh zavedenii Vedomstva Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia (krome nachalnykh) po gorodam i seleniiam k 1-mu yanvaria 1911g.* [A list of educational institutions of the Department of the Ministry of Public Education (except for primary schools) in towns and settlements from January 1, 1911], Sankt-Peterburg, 1911, pp. 6–88.

Стаття надійшла в редакцію 10.03.2017 р.